

Демократи, соціалісти й „третя сила“ у боротьбі за владу (1991 – 1994 рр.)

Марія Кармазіна,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

1991 рік став роком досягнення українцями стратегічного орієнтира, певним чином означеного ще в першій половині позаминулого, XIX століття, – політичної незалежності. Сьогодні, оглядаючись на початок дев'яностих, можна твердити, що розбудова самостійної держави розпочалася без глибоко продуманих, обгрунтованих і чітко проголошених елітою нових стратегічних орієнтирів.

Українське суспільство рушило шляхом історії в майбутнє, так би мовити, без плану, мало уявляючи, в якій же державі воно, зрештою, хоче жити, і, найперше, якими мають бути суспільно-державні пріоритети на початковому етапі самостійного державного життя? В якому напрямі й за допомогою яких засобів (політичних, фінансових, матеріальних, інформаційних, духовних тощо) слід трансформувати суспільно-економічний лад, політичний режим країни? Яку за структурою й суттю вибудовувати політичну систему держави?

Такий стан речей можна пояснити насамперед тим, що політична еліта посткомуністичного українського суспільства була вкрай несконсолідованою. Кожна політична сила, що так чи інакше була репрезентована в політичному спектрі держави, прагнула реалізувати власне бачення української державності. А це бачення залежало від цілого ряду чинників, починаючи від ставлення до цінностей радянського минулого та інтелектуального багажу особистості до її ідеологічних настанов і геополітичних орієнтирів.

Тож одна частина суспільно-політичної еліти висловлювалась за необхідність розбудови нової держави на демократичних засадах, облаштовуючи життя у ній на цивілізаційних цінностях, притаманних

Демократи, соціалісти

й "третья сила" у боротьбі за владу (1991 – 1994 рр.)

Марія Кармазіна

західному способу життя. Завдяки риториці демократично налаштованих її представників, політико-інформаційний простір держави виповнився такими привабливими для посттоталітарного соціуму поняттями, як верховенство закону, правова держава, розподіл влади, ідеологічний плюралізм, права людини, ринкова економіка, приватна власність тощо. Втім, що характерно, мало хто з прихильників західних цінностей міг переконливо, зі знанням справи пояснити сутність та особливості західної демократії, угрунтованої на християнських ідеалах, філософських засадах епохи Просвітництва (на противагу демократії східного зразка, наприклад, японської), капіталістичній економічній системі. Мало хто демонстрував адекватне усвідомлення особливостей її функціонування в країнах з різною формою державного устрою та різними формами правління, як й об'єктивно сприймав та адекватно аналізував сильні й слабкі сторони демократичного способу й форми організації державного життя, а відтак – не в загальних фразах, а конкретно був здатен окреслити українські цілі, прорахувати можливість виникнення складнощів у ході адаптації західних суспільно-політичних інститутів і цінностей у посттоталітарному політичному просторі й, що ще важливіше, чітко визначити шляхи, механізми, інструменти досягнення означених цілей. Зрештою – спрогнозувати оптимальні строки їх досягнення.

Для інших представників політичної еліти (для тих, хто був, сказати б, переобтяженим „вірністю минулому”) Захід був чужим. Як чужими були й ідеали та символи, виплекані учасниками українських національно-визвольних змагань початку ХХ століття. Констатуючи й наголошуючи свої хворобливі реакції на те, що відбувається в Україні, та заявляючи, що не може „навіть з символікою... змиритися” [1], ця частина еліти пропонувала будувати нову державу якщо не цілком на радянських засадах, то все ж щедро послуговуючись цінностями, привнесеними в нові політичні реалії з радянських десятиріч.

Своєрідним уособленням охоронця і пропагандиста цих старих – радянських – цінностей в нових умовах (після заборони Компартії України як підрозділу КППС) стали соціалісти на чолі з О. Морозом. До такого висновку підводить те, що лідер соціалістів неодноразово декларував: „ідеологічні й наукові потоки у них [соціалістів і комуністів – М. К.] спільні – марксизм”, що рухаються вони з комуністами „в одному напрямку суспільної думки, яка визначена як комуністична”, тож „різниці між комуністом і соціалістом нема” [2]. І зрештою: „...В парламенті лівіше від нашої маленької фракції... нікого немає” [3].

Висловлюючи претензії на владу, соціалісти (комуністи) твердили, що, крім них, ніхто більше для цього не має „авторитетних підстав”. Адже тільки вони, соціалісти (комуністи), можуть опертися на „подвиг самозречення ленінців”, „на ентузіазм індустріалізації та культурної революції, на свою роль в перемозі над фашизмом і відродженні” [4].

Те, що сотворений ними комуністичний організм, виявившись, зрештою, нежиттєздатним, зійшов з історичної арени та поступився місцем самостійній Україні – державі, яку омріявало і за яку боролось не одне покоління їх опонентів, соціалісти (комуністи) до уваги, зрозуміло, не хотіли брати жодною мірою. Відтак перейнялися думкою, що в будівництві самостійної української держави слід спиратися на старі принципи колективізму, на „пріоритет спільного перед особистим”, дбати про „посилення впливу держави на всі аспекти суспільного життя” [5].

У 1991 – 1993 роках, критикуючи політику, спрямовану на „індивідуалізацію, на розвиток і зміцнення особистих інтересів”, висловлюючись проти зламу попередньої „системи пресловутою лібералізацією”, соціалісти виступали проти ідеї й практики створення в Україні „середнього класу” (що, за твердженням О. Мороза, „влаштовується позручніше на Вашій шиї”) й при цьому наголошували, що „СПУ не заперечує необхідності класової боротьби” [6]. Отже, критикували „намагання певних сил повернути процес до капіталізму”, а „головне протиріччя для сучасного етапу розвитку суспільства” вбачали „між соціалістичним способом виробництва і приватним, хижацьким способом привласнення його результатів” [7].

На цей, останній, момент слід звернути особливу увагу, оскільки політична мімікрія, „вживання” в ту іпостась, яка б виявилася зручною („вигідною”) в швидкоплинній політичній реальності України й приносила б тій чи тій політичній силі безсумнівні дивіденди (у вигляді електоральної підтримки), згодом стане характерною рисою не тільки соціалістів чи представників інших лівих партій (зокрема, Селянської партії України, створеної 1992 року, чи тих, хто на законних підставах позиціонував себе з червня 1993 року як членів Комуністичної партії України), але й членів інших (правих чи центристських) політичних партій, які на початку 1990-х починали швидко множитися – Народного руху України (котрий з кінця 1992 року функціонував як політпартія), його „уламку” – Всенародного руху України, „Нової України” та інших. Перехід, образно кажучи, з одного боку барикад на інший, а за тим – у зворотному напрямі, стане морально нескладним.

Риторика лідера соціалістів у той час все більше наповнювалася специфічною термінологією. Він твердив, що „держава будується під диктовку незначної частини українців, з невеликої частини України, фактично під диктовку бандерівської терористичної організації” [8]. Аналізуючи особливості політичного процесу в Україні та вдаючись до характеристики опонентів (демократів в лапках, з точки зору О. Мороза), лідер СПУ вживав такі слова, як „фашизм”, „профашистський маскарад”, „коричнева хмара біди”, говорив про загрозу диктатури. Загроза диктатури, з точки зору соціалістів (комуністів), була можливою з боку „так званих демократів”, „антикомуністів” [9] тощо.

Якщо замислитися, чого в цих та подібних оцінках було більше – бажання справді забезпечити країну від „фашизму” й „диктатури” чи намагання просто не випускати з своїх рук важелів впливу на ситуацію в країні, максимально використовуючи для цього всі можливі засоби, то, на моє переконання, – другого. Ідеї та ідеали демократії були, як розуміли ліві, силою, здатною опанувати посттоталітарним суспільством. А це призвело б до небажаних для соціалістів (комуністів) наслідків – зменшення електоральної підтримки і, зрештою, все більшого віддалення від влади. Отже, в інтересах соціалістів (комуністів) була мінімізація впливу прихильників демократичного ідеалу на суспільство, максимальне утримання електорату у сфері свого впливу шляхом збереження в його свідомості радянських традицій, консервації „позитивної”, сказати б, пам’яті про радянське минуле (про згадані „звершення” – індустріалізацію чи колективізацію); шляхом дискредитації по можливості ідей самої демократії та її прихильників усіма засобами, починаючи від використання „слабких місць” у словах і діях самих нечисленних українських демократів до масованого словесного наступу на них. І ці слова мали бути донесені до народу в тому вигляді та в той спосіб, до якого він був впродовж десятиліть привчений, – в ідеологічній „упаковці”.

Такими простими, як може здатися на перший погляд, були початкові форми й засоби маніпуляції електоратом у молодій державі. І зрозуміло чому: зміни початку 1990-х були тим чинником, який покликав до життя бажання пошуку й розкручування в політикумі й ширше – в соціумі нових політичних маніпулятивних технологій – „зброї” політичних сил для завоювання й утримання електорату в полі свого впливу, його прагматичному використанню як сили, від якої кожні чотири – п’ять років реально мали б залежати розміри участі у владі. Ідеологія переставала бути справжнім інтеграційним „клеєм” для членів партій. Роль „клею” стали виконувати інші чинники. Насамперед – інтереси кланів, що починали формуватися. Втім (показовий момент!), відчуваючи зміну суспільно-політичної кон’юнктури, соціалісти невдовзі заговорили про певні розбіжності з „ортодоксальними комуністами”. Риторика лідера СПУ наповнилася новими ідейними смислами. Він почав висловлюватися за „реальну багатопартійність” в Україні, за розвиток „різноманітних форм загальнонародної власності” й зрештою повів мову про ідейну наближеність СПУ до Соцінтерну [10].

Таким чином, існування української держави почалося з протистояння між тими, хто хотів привнести в суспільно-політичне життя України щось нове, і тими, хто залишався прихильником ідеалів минулого. При цьому кожна з політичних сил вважала, що тільки її ідейні настанови, її бачення переоблаштування українського суспільства (на засадах демократії чи соціалізму в новій іпостасі) заслуговують суспільної уваги. Кожна із сил самоідентифікувала себе як таку, що тільки й здатна

виконувати роль лідера в державотворчому процесі. Їй намагалася переконати в цьому політикум. Демократи не припускали для українця „другого прищестя” соціалізму (комунізму). Як соціалісти (комуністи), в свою чергу, не припускали демократизації країни на всіх рівнях (політико-правовому, економічному, культурному та ін.) і намагалися мінімізувати ці можливості.

Демократи у змаганні з лівими в перші роки незалежності програвали. І не тільки тому, що, як вказувалося вище, їхні знання про демократію були надто куцими. Свою роль так чи інакше відігравали й інші чинники. Зокрема, послужний список новоявлених демократів не зваблював переважну частину українського суспільства не тільки, так би мовити, минулим, але й, до певної міри, майбутнім, оскільки не давав йому чітких уявлень, а якими ж будуть українські перспективи. Крім того, варто пам'ятати й про те, що стараннями лівих демократичні сили були своєрідно „препаровані” – до них жужмом зараховували й справді демократично налаштованих особистостей, і спритних лицедіїв, і тих, чия сутність ліві ще не встигли розгледіти, з ким вони ще не визначились, так би мовити. Відтак складений ними „список ненадійних” мав досить своєрідний вигляд. До нього на початку 1990-х було зараховано, приміром, Д. Павличка, І. Драча, Л. Кравчука, Л. Скорик, а ще М. Гориня, Б. Гориня, Л. Кучму, І. Юхновського, К. Морозова, В. Шишкіна та інших [11].

Одним із найсуттєвіших прорахунків демократів (через їх кількісну та, сказати б, якісну слабкість та, передовсім, внаслідок перебування в зародковому стані) було те, що вони не скористалися тим, що КППС, почавши втрачати владні позиції ще за часів горбачовської перебудови, зрештою – формально – втратила їх остаточно, будучи забороненою в Україні. Формально, оскільки люди залишалися на своїх посадах не тільки в регіонах, але й, як засвідчили президентські вибори 1991 року, в центрі, коли на одну з чільних посад в державі – президентську – було обрано функціонера з найвищих щаблів партійної ієрархії попереднього часу.

Вже на етапі обговорення можливості й доцільності запровадження в Україні поста Президента погляди представників політичних сил на проблему різко поляризувалися. Ситуація загострилася ще більше під час передвиборчої президентської кампанії, яка спричинила фактичний розкол у лавах демократичних сил: В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський йшли на вибори осібно, дистанціюючись один від одного, сіючи в головах і душах українців суперечливі ідеї та відтягуючи кожен на себе голоси електорату.

Обранню, зрештою, першим українським Президентом одного з колишніх партійних лідерів – Л. Кравчука сприяв не тільки розбрат в середовищі демократичної еліти – давалася взнаки й дія інших чинників. Приміром, кандидатура В. Чорновола (одного, як здавалось йому самому

Демократи, соціалісти

й "третья сила" у боротьбі за владу (1991 – 1994 рр.)

Марія Кармазіна

та його прихильникам, з найбільш реальних кандидатів від демократичних сил) багатьох не влаштувала й навіть насторожувала, оскільки, як вважалося в середовищі лівих, влада В. Чорноволові потрібна „і для зведення рахунків”. Ось це „і”, застерігав О. Мороз, за певних обставин у політика здатне стати вирішальним, і під „його знаменник можуть потрапити тисячі й тисячі людей” [12]. О. Мороз вважав, що коли б доля розпорядилася по-іншому й В. Чорновіл був, приміром, головою облради чи першим секретарем обкому, то „шанси на президентство у нього були б вагоміші”. Однак сталося інакше, а тому В. Чорновіл, знаючи багато, вмів „значно менше” і в політичній боротьбі здатний „більше зруйнувати, ніж створити” [13].

Подібної логіки дотримувалася не тільки більшість еліти, але й багато хто з рядових українців, для яких прийнятною відповіддю на запитання „Ким ти був учора?” була та, що засвідчувала „вагомість” людини в радянському суспільстві. В. Чорновіл таким критеріям не відповідав.

Загалом звернемо увагу на те, що українці зіткнулися із ситуацією (обрання демократа чи когось із „колишніх”), з якою вдалося „розминутися” іншим народам посткомуністичного світу, де підхід до підбору кадрів, обрання на посади був принципово іншим, ніж в Україні. Різниця полягала у тому, що, приміром, у Чехо-Словацькій Республіці, відповідно до закону від 4 жовтня 1991 року, було проведено досить жорстку люстрацію. Під люстрацію, зокрема, потрапляли секретарі компартії (починаючи від районного рівня); особи, які в період з 1948 по 17 листопада 1989 року були так чи інакше пов’язані з державною службою безпеки, були її резидентами, агентами, інформаторами і т. д. Загалом люстрація позбавила в Чехії 80 тисяч чоловік місць праці. У Польщі закон був прийнятий пізніше – влітку 1997 року і був менш жорстким. Особа, вступаючи на певну посаду, мала подати відомості про співпрацю з спецслужбами комуністичного режиму. В разі чесного висвітлення особливостей своєї біографії проти неї не застосовувалося жодних санкцій. Коли ж певна особа не була відвертою, то на десятирічний термін позбавлялася права обіймати публічні посади. „М’яку” люстрацію було проведено в Литві (відповідно до закону, прийнятого 1999 року), в Болгарії, в інших країнах.

Українці не вдалися до подібних заходів. Ця обставина згодом уможливить висновок про те, що „система, яку маємо нині, є наслідком того, що на початку дев’яностих винних за злочини комунізму не покарали” [14].

Прихід на президентську посаду Л. Кравчука дехто з експертів пояснював, зокрема, тим, що „народ України не побачив йому альтернативи. Альтернативи його досвіду, знанням, виваженості, політичній мудрості. Адже робота в ЦК – це велика школа. А коли ще політичний діяч є патріотом, вмів аналізувати, враховувати реалії, робити

правильні висновки – успіх йому забезпечено” [15]. Інші ж (серед них і Л. Кучма), дещо узагальнюючи, зауважували, що в новопосталій українській державі перемога фактично дісталася „найбільш розумній і досвідченій частині адміністративно-бюрократичної системи” [16].

Показово, що обраний Президент відразу почав розглядатися частиною українського політикуму як очільник „партії вади”, своєї „третьої сили” – політичного утворення, яке, почавши формуватись у перші ж місяці незалежності України, поступово, але невідворотно абсорбувало владні функції на всіх суспільних рівнях. Правда, сам Л. Кравчук намагався відмежуватися від цієї „партії”, заявляючи, що жодною мірою не розуміє сутності цієї „філософської категорії”, як і не знає, кого можна віднести до даної „партії” [17].

Зрозуміло, що „партія влади” не була партією у прямому розумінні слова. „Партія влади” насправді виявилася квазіпартійним і досить, сказати б, строкатим чи різноликим утворенням, в яке вливалися люди, для котрих ідея влади-привілеїв-власності (саме так – у триєдиній неподільній іпостасі) була надто привабливою. Серед цих людей виявилися не тільки представники старої – комуністичної – номенклатури, але й ті, хто зовсім недавно вважав себе опонентом влади: раніше – дисидентом, а тепер – демократом. Багато хто з демократів сприйняв проголошені „партією влади” гасла (незалежність, демократія, ринок, плюралізм, багатопартійність), так би мовити, за чисту монету і відтак висловлював готовність співпрацювати з нею. Проте були й такі серед новоявлених борців за демократію, котрих не переобтяжували високі моральні принципи чи глибинне почуття патріотизму. Для них провідним бажанням було бажання влади – входження у владні структури, здобуття привілеїв і загарбання у власність того, що недавно поіменовувалося державним чи загальнонародним. При цьому, звернімо увагу, Президент не гребував найрізноманітнішими методами для своєї „приборкання” колишніх чи теперішніх „борців з владою”. „Деякі найбільш голосисті борці з привілеями, – констатував в одній із своїх книг В. Литвин, – „потонули” в тих же привілеях: автомобілі, квартири, престижні зарубіжні відрядження і т. п. „Солістів” опозиції, зрозуміло, вдалося нейтралізувати за значно більшу „ціну”: залучення до владних структур (адміністрації Президента, Державної Думи, урядових структур). Застосовував він і стару політику, яка полягала в тому, щоб відіслати опонента за кордон” [18].

Оформлення „партії влади” українська інтелігенція сприйняла неоднозначно: якщо деякі її представники взагалі відмовлялися визнавати існування цієї „партії”, то інші, навпаки, захоплено вітали її появу. Дехто ж дуже швидко розгледів у новому політичному утворенні, яким проростали всі сегменти суспільного організму, кланово-мафіозну,

Демократи, соціалісти

й "третья сила" у боротьбі за владу (1991 – 1994 рр.)

Марія Кармазіна

олігархічну силу, яка насправді девальвувала не тільки демократичні гасла, але, власне, й саму державну незалежність України [19].

Некомпетентність, професійне безсилля, інколи злочинна безвідповідальність, жага збагачення, аморальність – ці риси так чи інакше були притаманні людям, які приходили у владні структури. Це по-своєму відбилося на стані економіки країни, яка невпинно деградувала. Тож якщо на початку свого президентського терміну Л. Кравчуку вірилося, що „через п’ять років Україна буде багатою, жити люди будуть краще”, будуть „жити пристойно”, що „буде у нас зроблено величезні кроки у напрямку перебудови всіх сфер життя, будемо мати свої необхідні збройні сили. Не будемо ніколи ні на що чуже зазіхати, будемо мати розвинене сільське господарство, уструктурену промисловість, будемо мати матеріальну основу для подальшого розвитку культури. Будемо державою великою, європейською. З якою будуть рахуватися і в Європі, і у світі”, то згодом оптимізм Президента розвіявся, оптимістичні настрої змінилися почуттям невпевненості й сумніву. Президент, не вдаючись до пояснень, заговорив, що вірить, що українці житимуть у власній державі, однак чи буде вона цивілізованою у західному розумінні цього слова, то, на думку Л. Кравчука, це ще питання.

Ні Президентів, ні „партії влади” не вдалося стабілізувати процеси в суспільстві. Наслідки були відповідними. В ході дострокових виборів до Верховної Ради навесні 1994 року було обрано 340 депутатів (із 450). З попереднього скликання народ повторно обрав (вибори відбувалися за мажоритарним принципом) 50 депутатів, іншим висловив недовіру. Але особливістю моменту стало те, що на політичному обрії України виразно проступила „тінь минулого”: кількість місць, отримана лівими партіями (84 зайняли комуністи, 25 – соціалісти, аграрники – 36, 27 – міжрегіональна депутатська група, 26 – „Єдність”), забезпечила їм у Верховній Раді панівне становище. Внаслідок довиборів до кінця 1994 року депутатські повноваження отримали ще 67 чоловік. Після припинення, за рішенням Центральної виборчої комісії, у грудні виборчого процесу Верховна Рада налічувала 405 депутатів, 178 з яких були членами партій, а 227 – безпартійними. Найбільше – 90 місць – одержали комуністи. Очолив український парламент соціаліст О. Мороз. Віце-спікером став лідер Селянської партії України О. Ткаченко.

Мало оптимізму демократично налаштованим громадянам додали й дострокові президентські вибори – на зміну колишньому радянському партійному функціонеру у липні 1994 року прийшов колишній радянський адміністратор („Я пройшов шлях до політика саме з рівня адміністратора” [20], – говорив про себе новообраний Президент Л. Кучма). Влада, отже, так і не перейшла (як це було, приміром, у Польщі чи в інших країнах колишнього радянського блоку) до рук представника опозиційних у попередній час сил. Відтак, можна було передбачати, що

радянськість (яку розуміємо якнайширше – від методів, використовуваних в управлінні державою, до власне людей, які ними послуговувалися й уособлювали владу в Україні) залишатиметься в найближчі роки (а виявилось – десятиліття) однією з її характерних рис.

Література:

1. **Мороз О.** Вибір (Хто підніме 15-й камінь?) – К.: Асоціація „ПОСТУП”, 1994. – С. 62.
2. Там само. – С. 57.
3. Там само. – С. 107.
4. Там само. – С. 60.
5. Там само. – С. 18, 107.
6. Там само. – С. 64, 83, 101.
7. Там само. – С. 99, 130.
8. Там само. – С. 62.
9. Там само. – С. 65,69.
10. Там само. – С. 65,21, 98, 100.
11. Там само. – С. 135 – 136.
12. Там само. – С. 70.
13. Там само.
14. Чи може український Савло перетворитися на Павла? // Дзеркало тижня. – 2005. – №6. – 19 лютого. – С. 19.
15. Див.: Голос України. – 1992. – 6 листопада.
16. **Кучма Л.** Про найголовніше. – К., 1999. – С. 19 – 20.
17. **Леонід Кравчук:** „Є така держава – Україна”. Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання. – К.: Глобус, 1992. – С. 114.
18. **Литвин В.** Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К.: Издательский Дом „Альтернативы”, 1997. – С. 293.
19. Див. про це, наприклад: **Бадзьо Ю.** Не будьмо самовбивцями дарма // Літературна Україна. – 1994. – 7 квітня; **Джангіров Д.** Партія влади: підсумки і перспективи // УНІАН – політика (огляди, коментарі, прогнози). – 1994. – 5 – 11 квітня. – С. 8; **Павличко Д.** Вже дух непокори не спить... // Там само. – 28 квітня; **Рябчук М.** Дещо про „партію влади” та кризу демократичного руху // Сучасність. – 1994. – №12. – С. 50 – 60.
20. **Кучма Л.** Про найголовніше. – С. 50.